

Благой Шклифов

За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление

Езиковият спор не е от днес. Той съществува в много остра форма и през втората половина на 19 век. Спорят български патриоти-книжовници от Запада с българи от Изтока за характера на новобългарския книжовен език. В тази ожесточена полемика победителите се оказват граматиките от Изтока с локалния си еснафски патриотизъм и егоизъм, и липса на далновидност. За жалост опасенията на западните книжовници за разединение на нацията поради дейността на Марин Дринов за монодиалектна основа на книжовния език се сбъдват. Кузман Шапкарев реагира остро срещу това намерение през 1870 г. в цариградския вестник *Македония*: „Без македонските говори, които кроят толкова драгоценности, книжовният ни език ще представлява пълна езична вавилония”. Ето и отговорът на Марин Дринов в същия вестник: „Такова искусствено сглобяване на писмен език е нещо невъзможно, недостижимо и не се е чуло да е станало някъде. Дружеството [става дума за Книжовното дружество-бел., Б. Ш.] го отхвърля и избира друг път за изработване писмения ни език, път най-естествен и най-пряк. Дружеството само ще се грижи да отровва богатствата на „всиче наречия и поднаречия” и да извежда на свет във всичката им природна чистота, каквито да могат да ги имат пред очи всичките ни писатели. Па нека даровитите от тях, ръководими от свой вкус, управляеми от веща критика, да извличат от тези богатства от хубаво по-хубаво, от народно по-народно „вещество” за своите словесни произведения и да създават примери за подражание. С този начин сам от себе си ще се изработи писменият ни език”.

Постановката на М. Дринов не е издържана нито в научно, нито в държавническо отношение.

Няма единен подход за създаване на писмен език. В едни страни с непрекъснатата държавност, каквато е Франция, книжовният език се създава въз основа на говоримия диалект на краля в Ил де Франс, който е станал говорим език на цялата аристокрация. Той се налага чрез централизирано обучение, администрацията, вестниците, литературата и театъра. Естествено Париж е изиграл голяма роля като университетски, културен и административен център. И във Франция, Германия и Италия различията между диалектите са толкова големи, че носителите на различни говори и днес трудно могат да общуват помежду си, ако не владеят книжовния език. Но при езиците, чиито диалектни различия не затрудняват

общуването, моделът за създаването на писмен общонационален език може да бъде различен. Тук у нас е трябвало да се има предвид и изостаналото развитие на обществото, аспирациите на съседните държави, и липсата на национална държава, а също така и отсъствието на всеобхватни институции. Унгарският книжовен език е създаден на полидиалектна основа поради опасения от сепаратизъм. През 17 и началото на 18 век и в Унгария е имало няколко регионални писмени форми и силно движение за обновление на езика, за създаване на национален език като израз на стремежа за независимо политическо развитие, което се противопоставя на асимилационната австрийска политика. Унгарските езиковеди и книжовници успяват така да ги обединят, взимайки отделни морфологични и фонетични явления от различните диалекти, че книжовният език да бъде еднакво близък и еднакво отдалечен от носителите на народните говори и по този начин да се направят невъзможни сепаратистските тенденции. Те преди всичко имат предвид Трансилвания, която в продължение на много години е независимо унгарско княжество. Радетелите за единен, богат и обновен унгарски език за тази цел са събират лексикалното и фразиологичното богатство от всички райони. Още през първата половина на 19 век Унгарското книжовно дружество издава голям диалектен речник. Прави се подбор на лексиката с оглед разпространението ѝ, отчасти етимологията, изразността, благозвучността и краткостта. Създали са десетки хиляди нови думи, за да бъде унгарският език на равнището на европейската култура. Когато за дадено понятие или предмет се срещат повече думи в диалектите, в обръщение се пускат всичките и по естествен път едни остават, други отпадат. Така например за понятието възглавица влизат в употреба три думи: *fejfal*, *párna*, *vánkos* – първата унгарска, втората и третата от славянски и съответно германски диалектен произход. Унгарската думата *fejfal* отпадна от употреба. Другите две са пълноценно функциониращи лексеми. При употребата на думи-синоними от различни диалекти в българския книжовен език за западните форми се дава стилистичната характеристика – диалектна, която смъква нивото на статуса на лексемата. Например *кошуля*, която е широко разпространена, среща се и в поезията на Пенчо Славейков, се дава като диалектна. Такива примери изобилстват в българските речници. За правилния и национално отговорен унгарски подход към езика могат да се посочат много примери. Така например понятието *облак* се изразява с две думи – *fellek* (трансилванска) и *felhő* (западноунгарска). В българските речници *крак* се сочи като книжовна, а *нога* като диалектна, *гумно* – диалектна дума, а турската *харман* – книжовна. В македонския речник бележките са в обратен ред.

За останалите постановки на Марин Дринов няма база за спор. Може ли да се пристъпва към изграждане на книжовен език без Книжовното дружество да е изработило препоръчителен речник, съдържащ думи

и фразеологични единици от цялата езикова територия на българския език! Който и да е писател, колкото и да е даровит, се нуждае от такова помагало. Според Иван Вазов без хубавите думи, които може да се открият в македонските говори „ний няма да успеем да направим езика си нито по-богат, нито по-чист“.¹ Иван Вазов съветва филолозите да спрат с дребнавите си разправи и безпринципни борби по чисто правописни въпроси и да се насочат и най-сетне да събират думи за българския речник. Навремето никой не се е вслушал в съветите на Вазов.

Досега дейността на т. нар. лозари остана извън полезрението на историците на новобългарския език. Недооценяването им доведе до сепаратизъм след поредното поражение във войните на България през 1944 г. Група ученици от Солунската българска гимназия заминават за Белград да продължат образованието си, но скоро се убеждават, че протегнатата „братска“ сръбска ръка иска да бръкне дълбоко в душата им, прехвърлят се в София, за да продължат следването си и да се готвят за своята историческа мисия. Сред тях е и Даме Груев. Това са високо надарени младежи с рядък интелек и историческа прозорливост. През 1891 г. в София създават *Млада македонска книжовна дружина* и от 1892–1994 издават сп. *Лоза*. Те виждат недостатъците на новобългарския книжовен език, създаден единствено върху източнобългарска основа, което е пречка за неговото масово усвояване в Македония. В първите две години списанието се изписва с различен правопис от този на Марин Дринов. Употребяват отделни думи и фонетични особености от охридския диалект, понеже мнозина са от Охрид. Водеща роля играе Георги Баласчев с псевдоним Езерски, родом от Охрид, по-късно известен български историк. Не закъсняват и обвиненията в сепаратизъм от страна на писачите в официоза *Свобода*. Във втория брой на сп. *Лоза* (с. 91–96) обстойно и научно отговарят на нелепите нападки на посредствените писачи от в-к *Свобода*, лишени от чувство за национална отговорност и далновидност: „И така единството на българския литер. език естествено е осигурено. Но по нашето мнение само едното единство на книга не е достатъчно. Желателно е, щото, ако не съвсем да съвпада литературното единство с народното в сичките му краища по отношение към езика, да не се отличава поне много от него, с други думи, литературният език да бъде колкото се може и по народен в най широкото значение на думата сир. колкото литературният език е поніатен по бреговете на Марица, толку да е поніатен и на тие на Вардар... днешният бъл. книжовен език далеч още не е фиксиран; тоі се намира, така да се каже, в качеството си състоіание, – в образувателният си период“ (94). Те искат езикът да се обогатява не само с руски думи, а и с такива от всички български наречия: „Само по такъв начин

¹ Ив. Вазов, *Събрани съчинения, т. 19*. София, 1979: 414.

ще може да се достигне нещо, да се осмислят и многочислените материали от народните умотворения, които верваме, никої не ще да откаже, че те се събират само една чиста любознателност, само за полза на чистата филология” (94). Тук трябва да се изтъкне, че студентите са били много наблюдателни по отношение на намеренията на техните професори за лексикалното обогатяването на книжовния език от диалектите. За голямо съжаление, пророческото виждане на лозарите за събирането на диалектни материали става „само за полза на чистата филология” и в наши дни. На с. 95–96 обясняват правописната си практика и нейната цел – по лесното усвояване на книжовния език. Те изхвърлят краесловните ерове, тъй като нямат звукова стойност. За звука ъ ползват само ъ, изхвърлят буквата ж, защото има същия гласеж ъ. Вместо буквения знак ѝ ползват западнобългарския застъпник е във всички позиции (*бех, вера*). Вместо *й* те ползват старинното *і*, като компонент от лигатурата *ѣ*. С това отбелязват и звукосъчетанията *ю* и *я*: *ю – іу, я – іа* (под линия се подчертава, че буквеният знак *я* е едно от безсмислените нововъведения на Петър Велики). „Писането на *іа* вместо *я* не е ново, – осв. в стбълг. и среднебълг., то се пишеше и при възраждането на ново бълг. литература (Раковсики и др.)” – с. 98. Правят и някои други фонетични и правописни второстепенни промени. Писачите на в-к *Свобода* ги обвиняват в македонски сепаратизъм, нелепа квалификация. Аз бих ги „обвинил” в източнобългарско поклоничество, защото употребяват малко македонска лексика. Тези млади патриоти-интелектуалци, надминали вижданията на тогавашните официални граматичници, през 1894 г. прекратяват дейността си поради неразбирането, проявено от консерватизма на факторите в Княжество България. Едни тръгват за Македония, да мрат за българската свобода, други стават фактори в културния и обществения живот на Българи – Даме Груев, Петър Попарсов, Димитър Мирчев, Христо Попкоцев, Георги Баласчев, Андрей Ляпчев, Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Христо Матов и много други. Ако тогавашните филолози бяха се солидаризирали с вижданията им, то днес нямаше да има почва за езиков спор със Скопие.

Извънредно богатият речник на Найден Геров² включва богат материал от всички диалекти, но, за жалост, без локализация, защото ползва и публикувани материали, като ги приспособява към собствения си правопис. Поради правописни проблеми и конфликтните отношения между него и Марин Дринов речникът не влиза в широка употреба. И заслужилният лексикограф не взима под внимание важния фактор – възможността за усвояване на националния език с правопис, коренно разли-

² Найден Геров, *Речник на българский язык (с тълкувание речите на български и на руски)*, т. I–V. Пловдив, 1895–1904. Фототипно издание: София: Български писател, 1975–1978.

чаващ се от произношението в говоримия език. Но никой не се е опитал да направи друг тип речник. Това е било задължение на Книжовното дружество, а след Освобождението функция и на държавата.

Не е отпечатан първият голям речник на българския език на патриарха на българската филологическа мисъл през втората четвърт на XIX век – Неофит Рилски от Банско, въпреки че през 1883 г. по предложение на Иречек Третото народно събрание отпуска немалка сума за отпечатването му, но проф. Л. Милетич преценява, че вече речникът не е актуален, поради факта, че съответствията на българските думи са дадени на гръцки и църковнославянски език. Същата съдба по-късно споделя и речникът на Кузман Шапкарев – *Градиво за български език*. С отрицателната си рецензия проф. Беньо Цонев през 1905 г. възпрепятства отпечатването му.

Не отричам заслугите на двамата професори, обаче те нищо не правят за написване на речник на българския език, нито възлагат тази задача на други. Възможностите на Л. Милетич са големи като председател на БАН и на Македонския научен институт, но въпреки това той не прави нищо съществено за задълбоченото езиково проучване на Македония. Враждата между двамата професори пречи на едно близко сътрудничество помежду им за решаване на важни общобългарски езикови въпроси, съдбоносни за нацията – обогатяване на книжовния език с оглед националното единство, съставяне на препоръчителен речник, речник на старобългарския език и диалектен речник.

Голяма е нуждата от написване на исторически речник. Първият том на *Старобългарски речник*³ след дълги протакания излиза едва през 1999 г., но без участието на най-видните старобългаристи – професорите И. Добрев, Е. Дограмаджиева, А. Минчева, Б. Велчева. Излизането на втория том е под въпрос. Няма изгледи в обозримо бъдеще да бъде издаден диалектен речник.

Липсват фразеологични речници на различните диалекти. Излизащият *Речник на българския език*⁴ е крупно научно постижение, в него се включват думи от цялото езиково землище – както книжовни, така и диалектни, регистрирани в писмени източници от времето на *Рибния буквар* до наши дни. Същото важи и за *Български етимологичен речник*.⁵ За съжаление те не могат да изпълнят функцията на препоръчителен речник, какъвто е трябвало да се състави в началния етап на изграждането на новобългарския книжовен език.

³ *Старобългарски речник, т. I*. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София, 1999.

⁴ *Речник на българския език, т. I*–. Главен редактор Кристалина Чолакова. София: Българска академия на науките, 1977–.

⁵ *Български етимологичен речник, т. I*–. София, 1971–.

Какво алтернативно решение би могло да се противопостави в областта на фонетиката на това на Марин Дринов? Изборът на дадена диалектна област като изходна позиция не изключва вплитането в тая система и на явления от други диалектни области. Би трябвало да се вземе последователно дадено явление от даден диалект и друго от други. Например правилно е било възприето източнобългарското ударение, понеже западното ударение е многообразно. Централно-македонското ударение върху третата сричка отзат напред и липсата на квантитет не е благозвучно, особено за мерена реч. При включването на някои застъпници на старобългарски звукове, които ни са известни като графемни, е трябвало да има компромис. Щом застъпникът на ж и ъ се отбелязва със сегашния вокал ъ (*зъб, сън*), а не а (*заб*) или о (*сон*), то на мястото на ъ е трябвало да се въведе е (*хлеб, колено*). Носителите на западнобългарските диалекти не могат да бъдат оцетени и в двата случая. Те не могат да се научат правилно да якат, защото това явление при тях няма аналог. На източния българин може да се каже: както казваш *беше* ще казваш и *бех*, както казваш *големи, големият* така ще казваш *големата, големото*. Защо не е възприета вариантност и при съчетанието чер- – *черно/църно*, както е *черква/църква*? Езикова практика би утвърдила едно и би отхвърлила другото или пък едновременно биха функционирали и двете, без да внасят непонятност. Нашите първи езиковеди възприемат основни славистични фонетични постановки от германската и руската славистика, без оглед дали те отговарят на историята и състоянието на българския народен език. Те и днес битуват в нашите учебници.⁶

Езикова реформа в сръбския език на Вук Караджич през средата на 19 век е повлияна от движението за обновление на унгарския език, има и политическо значение. Защо нашите езиковеди след Освобождението, когато фактически се установява нормативността на книжовния език, не взимат под внимание откритите асимилационни аспирации на сръбската държавна и езикова политика към Македония и не доближават книжовния ни език до македонските и поморавските говори? Защо държат за буквени знаци от старобългарския език, които вече нямат звукова стойност и как могат учениците – деца на орачи, копачи и овчари – да усвоят такъв сложен правопис! Сближаването с тези диалектни най-лесно и успешно би станало в областта на лексиката. Кой в Македония в ежедневна разговорна реч казва *искам*, а не *сакам*? Какво е диалектното при *сакам*, когато е в обръщение от Плевен до Охрид? *Сакам* е просто фонетичен вариант на *искам* и не може да се изключи от употреба. Такива примери са стотици. Общонационален книжовен език се създава, за да

⁶ Този въпрос разглеждам в монографията си: Благой Шклифов, *Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори*. София, 1995.

сплоти нацията в едно цяло, а не да я разедини. За жалост, езиковата политика на Княжество България е била еквивалентна на необмислената външна политика, която причини много страдания както на българите в Македония, така и в Княжеството. Национално-отговорна езикова политика липсва и след 1944 г.

Правописната реформа е трябвало да стане в духа на националното обединение, а не разединение – противопоставяне изтока на запада. Унифицирането на правописа и лексиката не означава обличане на всички в един мундир. Краесловните ерове е трябвало да отпаднат, защото нямат звукова стойност. Но по отношение на *ѣ* решението е антинационално. Да, в езиковото строителство също има политика. Ето какво пише Ал. Балабанов през 1942 г.: „И когато сърбите разбраха нашата грешка, изплашени от мислите на Петко Каравелов, почнаха по най-дяволски пътища да поощряват това якане с *ѣ*, също и играта с ударенията... Затова го насърчаваха тъй горещо сърбите... С каквото и както можеха”.⁷ Защо сърбите позволяват три застъпника на местото на *ѣ* (*вѣра, виѣра, вира*). Тази старинна буква има друг гласеж в старобългарския език. Тъй нареченото якане е междинен етап, изживян в западните диалекти. Защо през 1945 г. не са въведени равноправни дублетни форми – екавски и якавски? Може би е имало външен натиск за утвърждаване на отделен македонски език или пък нормативен догматизъм? Буквеният знак *ѣ* западните писатели винаги във всички позиции са го произнасяли като *e*. И се стигна дотам, че да се фалшифицира езикът на писатели от запада.

Най-сетне през 1955 излиза първият том на първия академичен речник вторият – през 1957, а третият – в 1959 г.⁸ И така се сбъдват пророческите думи на щипянеца Ал. Балабанов: „И като молитва трябва да изкажем дълбоката си признателност към нашите граматичи и филолози за техната голяма заслуга, заслуга, която може да отмие всичките им – и минали, и бъдещи – грехове: те, може би от мързел, но все пак те, нашите граматичи, не направиха нито една добра граматика, за да се приеме и пакости; те, нашите филолози, не съставиха ни един словарь на български език, за да му турят точка...”.⁹ Този дългоочакван речник дискриминира словното богатство на западните диалекти и узаконява източния характер на националния ни език и в областта на лексиката. На 108 с., том I на *Речник на съвременния български книжовен език* се дава старинната дума *вѣля*, но със забележка „диалектна”, въпреки че се среща в творчеството на един от най-известните поети К. Христов. Задава се въпросът лексемите *повеля, повелявам* от коя дума са образувани? Този речник, като първи

⁷ Александър Балабанов, т. I. София: Български писател, 1973: 559.

⁸ *Речник на съвременния български книжовен език I–III*. Главен редактор Стоян Романски. София: Българска академия на науките, 1955–1959.

⁹ Александър Балабанов, т. I. София: Български писател, 1973: 521–522.

опит да представи лексикалното богатство на езика, ни е трябвало да има и препоръчителен характер. След лексемите, които имат широко разпространение в западните диалектни и са влезли в употреба в отделни литературни произведения, не е трябвало да се пише забележка „диалектно“. Какво означава диалектно? В нашата практика това означава, че не е източнобългарско, какъвто е случаят с *кошуля*, *нога* и много други.

Книжовният език е жив организъм. При него не може да има за-костенялост. Той постоянно се развива, най-вече в областта на лексиката. И в българския книжовен език постоянно навлизат думи от международната лексика или пък се създават нови за нови понятия. Защо той не може да се обогати от собственото си наследство и от думи, създадени в македонската книжовна норма? Нима руското съчетание *граничен пропусквателен пункт* е по подходящо от *граничен премин* или *жилищен квартал от населба*?

Положението сега в Р. Македония е коренно по-различно от това в бивша Югославия. Тогава великосръбските интереси налагат отдалечаването на македонската книжовна норма от българския език с цел постепенното претопяване на българите в Македония в югославската – т.е. в сръбската народност. Сега вече положението е друго. Дано наличието на писмената норма в Македония¹⁰ ни даде подтик за разширяване на диалектната база на книжовния език и неговото обновление. След 1944 г. в Македония много поколения учат и усвояват новата книжовна норма, създадена върху част от българската диалектна територия със сръбско графично, правописно и лексикално влияние и с множество новосъздадени думи, с цел отдалечаването ѝ от българската основа.

Ако М. Дринов и неговите последователи бяха вплеели македонските диалекти дълбоко в книжовния език, биха ли могли просръбски настроените комунисти да създават нов език? Следователно първостепенна задача на българската страна е да оправи допуснатата грешка от М. Дринов и неговите последователи в езиковата политика и практика. Трябва да се разшири диалектната база на книжовния език, а именно да се състави допълнителен препоръчителен речник с думи от македонските диалекти и от македонската писмена норма и съответно да се използват от писатели и журналисти. Постепенно голяма част от тях ще навлезат в употреба. Нужни са и някои промени в правописа. С тази задача трябва да се заеме специална група от езиковеди, писатели и журналисти, които виждат проблемите и които биха се старали да ги решат. Този въпрос не може да се институционализира. При езиковедите консервативизмът е пуснал дълбоки корени поради обучението в университетите, където липсва алтернативно виждане. Неслучайно един медик и виден обществе-

¹⁰ За начина на нейното създаване вж. Стојан Ристески, *Стенографски белешки од првата јазична комисија – факсимил*. Скопје, 2000.

ник, какъвто е проф. Михаил Огнянов, вижда правилно проблемите на състоянието на българския език. Ето какво пише той в предговора към романа на Миле Неделковски: „Разви се езиков догматизъм, който пренебрегва и презира диалектите. За този езиков догматизъм е характерно налагането на правила, определени от проф. Ал. Балабанов като „тъпоумни и злоумишлени“ посегателства върху българското народно единство. Между тях е диктатурата на якането, школското правило за пълния и непълен член, забраната на „мекането“ и др. белези, характерни за западните говори”.¹¹

Обновлението на книжовния език трябва да става обмислено и бавно. Тук основна роля могат да изиграят преди всичко средствата за масова информация. Всички спорове трябва да се провеждат открито пред носителите на книжовния език – българската интелигенция. Всеки има право на мнение. По този начин ще се отбягнат субективни решения, какъвто е случаят с пълен и непълен член – едно от най-големите недоразумения в българския език. „Мнозина ще кажат, че не заслужава да се говори толкова за такава дребна работа. И аз напълно съм съгласен с тях. Но бих се молил тия мнозина да помислят, дали тъкмо тоя дребен въпрос за *-т -а* не ни разкрива една особено интересна черта в живота на нашата измъчена от лошия и зубрив начин на нашето образование интелигенция.”¹²

А на македонските колеги бих казал: четете Паисий Хилендарски, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, Братя Миладинови, Райко Жинзифов, Кузман Шапкарев, Григор Пърличев, Димитър Матов, Христо Матов, Александър Балабанов – всички родом от Македония и езикови строители на българския език, четете и разсъждавайте върху написаното от Стоян Новакович до министърта на просветата в Белград през 1887. Поуки от това трябва да извлекат и двете спорещи страни. Може ли без континуитет да се изгражда през втората половина на 20 век книжовен език в Европа?

Сближаването на двете книжовни стандартни системи с общ исторически корен и обща граматична структура ще сближи двете държави в културния и научен обмен. Безсмислените спорове само ни отдалечават и злепоставят пред света. Българското държавно ръководство, поучавайки се от нехайството в миналото на държавните органи, също трябва да вземе отношение по въпроса. Езиковият въпрос също е първостепенен духовен и политически въпрос, особено днес, когато в Европа държавните граници стават символични.

¹¹ Миле Неделковски, *Подковицата на смъртта и надеждата*. София: Литературен форум, 2000: 12.

¹² Александър Балабанов, *т. 1*. София: Български писател, 1973: 533.